

Rozptýlené vidiecke osídlenie – socioekonomické a historické aspekty

Omasta, Š.: Dispersed Rural Settlement – Socioeconomic and Historical Aspects. Životné prostredie, 2011, 45, 1, p. 43 – 47.

Dispersed settlement is a specific type of countryside landscape structure not only in Slovakia. The biggest part of this type of settlement are “kopanice“ (type and most used local name of dispersed settlement in Slovakia), that were created by agricultural colonization of secondary character in 16th – 19th century. Agriculture was the main source of sustenance and it was soon joined by other crafts such as weaving, pottery and lace-making. After huge increase of population couldn't regions of dispersed settlement avoid an emigration, which was mostly to USA, France and Serbia.

What affected “kopanice“ the most, was the socialism period and interventions of communist government. Placement of big, mostly engineering factories to cities such as Myjava, Detva, Stará Turá or Čadca that was connected with construction of new housing estates resulted in migration of population from “kopanice“ to cities and it was the beginning of their gradual depopulation. Also collectivization of agriculture and mending of lands, that mostly took place around Myjava, had contributed to this. It forced the population to redirect from agriculture to industry and “kopanice“ lost their original agricultural function, that was replaced by residential function.

Vivacity has been coming back to partly abandoned “kopanice“ in last thirty years, thanks to cottagers that use dwellings for second housing purposes. In some areas or villages (such as Polianka, Rudník near Myjava) reaches the amount of cottages half of whole number of houses.

Sustainable development of “kopanice“ can only be ensured by penetration of all their previous functions, together with the use of local sources, handicraft and cultural traditions, that would allow to use their not only economic and social, but also historical, cultural, aesthetic and environmental potential.

Key words: dispersed settlement, second housing, agriculture

Jednou z mála zachovaných historických krajinových štruktúr na Slovensku je rozptýlené osídlenie. Najväčšiu časť tvoria kopaničiarske sídla, ktoré vznikli kolonizáciou v 16. – 19. storočí. Kopaničiarske sídla predstavujú špecifický prvok krajinnej štruktúry Karpát. Ich vznik súvisel s veľkým množstvom kopaničiarskej pôdy, ktorá bola z materských oblastí ťažko prístupná. Preto sa na vzdialených kopaničiach stavali sezónne obydlia a hospodárske stavby, ktoré sa neskôr stali základom trvalých kopaničiarskych sídel. Ich vytváraním sa súčasne riešila otázka preľudnenosti poddanských hospodárstiev v materských obciach.

Podľa Hromádku (1943) išlo výlučne o poľnohospodársku kolonizáciu sekundárneho charakteru (t. j. delením rodového majetku obyvateľov sústredených sídel/jadier v horských a podhorských oblastiach). Kulminovala v 18. a v prvej polovici 19. storočia, kedy sa vytvorila rozhodujúca časť kopaničiarskych sídel. Touto kolonizáciou vznikali sídla v oblasti Kysúc a Oravy, Detvy, Malých a Bielych Karpát, Myjavskej pahorkatiny, Strážovských vrchov, Pohronského Inovca, Tribeča a Vtáčnika so špecifickými názvami (kopanice, lazy, rale, štále a pod.). Keďže názov kopanice sa vyskytuje najčastejšie, použijeme ho ako

Laz Sunegovci v Strážovských vrchoch využívajú aj chalupári (2009).
Foto: Štefan Omasta

synonymum spomínaných miestnych názvov z rôznych oblastí rozptýleného osídlenia.

Vývoj kopaničiarskeho osídlenia do polovice 20. storočia

Kopaničiarska kolonizácia sa začala plne rozvíjať až koncom 16. storočia, kedy spolupôsobili všetky tri kolonizačné vlny (spolu s kopaničiarskou aj valaská a horalská). Stala sa základom enormného nárastu počtu obyvateľstva, s akým sa v histórii Slovenska možno stretnúť len zriedka. Pri hodnotení rozvoja kopaničiarskeho osídlenia treba brať do úvahy fakt, že kopaničiarske sídla vznikali na okraji vtedajšej ekumény, resp. v anekuméne, kde podmienky pre poľnohospodárstvo neboli ideálne, nakoľko miesta s najvhodnejšími podmienkami boli osídlené už predtým (Huba, 1989, 1990). Vzhľadom na prevažne malú prirodzenú úrodnosť pôdy a zastarané agrotechnické postupy na jednej strane a zväčša nadpriemernú natalitu na strane druhej, dochádzalo už počas niekoľkých generácií k relatívnemu preľudneniu krajiny, niekde dokonca k extrémnemu. Tým vznikla potreba hľadania vedľajších zdrojov obživy alebo riešenia situácie formou sezónnych viacročných alebo aj trvalých emigrácií (Lauko, 2004).

Popri poľnohospodárstve, ktoré zostalo hlavnou obživou obyvateľstva, sa postupne začína rozvíjať aj remeselná výroba. Remeslá úzko súviseli s potrebami

a spôsobom života ľudí a s využitím miestnych zdrojov, surovín a poľnohospodárskych produktov. Rozšírená bola výroba varešiek, šindľov a iných úžitkových predmetov z dreva či tkáčstvo, ktoré využívalo konope, lan aj ovčiu vlnu na výrobu plátna a kobercov. Postupne sa rozvíjali dielne ševcov, čižmárov, stolárov a pod. Niektorí remeselníci precestovali mnoho regiónov v rámci vtedajšej monarchie. Išlo napr. o drotárov z Kyšúc, o podomových obchodníkov z oblasti Javorníkov či predavačov varešiek z Bielych Karpát.

Preľudnenosť detvianskych lazov podmienila, paradoxne, opačnú vlnu osídľovania „zhora nadol“. Obyvatelia z vyššie položených lazov v oblasti Poľany a Slovenského rudohoria schádzali do nižších polôh a zaberali majetky a územia južnej časti stredného Slovenska, najmä v oblasti Gemera a Novohradu. Tento proces bol úzko spätý s vierovyznaním oboch komunít

(Lukniš, 1950). Detvianski lazníci boli rímskokatolíckeho vyznania, ktoré nepodporuje regulovanie počtu detí v rodine, kým obyvatelia oblastí, do ktorých sa lazníci sťahovali, boli prevažne reformovaného vierovyznania, ktorí v snahe nedeliť majetok, mali spravidla jedno dieťa. Tento model nezabezpečoval prirodzenú reprodukciu, pretože niekedy rodičia prišli v dôsledku tragickej udalosti (choroba, vojna, úraz a pod.) aj o jediné dieťa. Postupne tak vznikali neobhospodarované majetky, na ktoré imigrovali detvianský lazníci z preľudnených, vyššie položených území.

Obe aktivity (poľnohospodárstvo i remeslá) však stále nestačili uživiť kopaničiarske obyvateľstvo, a tak časť obyvateľov odchádzala spočiatku na sezónne práce na Dolnú zem, neskôr mnohí z nich natrvalo emigrovali či už do Srbska, USA alebo ďalších krajín. Emigrácia obyvateľov kopaníc, ale aj epidémie (napr. mor v období 1831 – 1832) spôsobili, že rast počtu obyvateľov na kopaničiach sa od 19. storočia spomalil, prípadne stagnoval, alebo v niektorých obdobiach a oblastiach aj klesal. Tento stav pokračoval aj v prvej polovici 20. storočia, kedy k nepriaznivým javom pribudli dve svetové vojny a hospodárska kríza.

Vplyv socializmu na kopaničiárstvo

K veľkej transformácii kopaničiarskych sídel došlo po 2. svetovej vojne, kedy ich vývoj výrazne ovplyv-

ňovali hospodárske a politické podmienky. Z politických rozhodnutí to boli predovšetkým nástup komunistickej vlády, ktorá nastolila plánované hospodárstvo, industrializáciu a kolektivizáciu poľnohospodárstva. Keďže emigrácia za prácou do zahraničia už nebola možná, lokalizácia priemyselných podnikov do miest, spojená s bytovou výstavbou, podmienila zvýšenú emigráciu obyvateľov kopaníc do miest, kam sa spravidla nestáhovali celé rodiny, ale väčšinou len mladí ľudia. Starí ľudia tak ostávali na kopaničiach a starali sa o gazdovstvo. Treba poznamenať, že okrem Myjavskej pahorkatiny, kde boli najvhodnejšie podmienky pre poľnohospodárstvo, ostatné oblasti s kopaničiarskym osídlením boli vďaka členitejšiemu reliéfu a málo vhodným agroklimatickým a agropedologickým podmienkam slabo kolektivizované. Podľa Verešika (1974) v roku 1965, teda už po prvej etape kolektivizácie, obhospodaroval socialistický sektor len 14 % pôdy na území rozptýlených sídel (jednotné roľnícke družstvá a štátne majetky).

Po 2. svetovej vojne sa socialistický štát snažil vyjsť kopaničiarom v ústrety. Na vhodných miestach zaoštarával rôzne formy občianskej vybavenosti a zaviedol nové autobusové linky, aby mohli obyvatelia kopaníc každodenne dochádzať za prácou do hospodárskych centier a ich deti do škôl. To opätovne podporilo zvýšenú koncentráciu domov v podružných centrách a vznik nových vidieckych obcí v 50-tych rokoch. Podľa Hubu (1989) sa v tomto období osamostatnilo celkom osemnásť kopaničiarskych obcí. Krátky pozitívny vývoj po 2. svetovej vojne znamená nárast počtu obyvateľov viacerých kopaníc. Avšak počet odchádzajúcich za prácou postupne narastal. Trvalo obývané kopanice v druhej polovici 20. storočia postupne strácali svoju pôvodnú poľnohospodársku funkciu, ktorá bola čoraz viac nahrádzaná funkciou obytnou.

Sociálna politika štátu voči kopaničiarom však netrvala dlho, pretože vláda pomerne rýchlo zistila, že vynakladanie značného objemu financií je v oblastiach kopaníc veľmi neefektívne. Okrem toho boli roľníci všeobecne zaznávaní, pretože vedúcu úlohu v socialistickej spoločnosti mala maľ robotnícka vrstva. Vláda brzdila rozvoj individuálnej bytovej výstavby v oblastiach rozptýleného osídlenia, a to najmä formou stavebných zákazov a uzáverov. Ako uvádza Huba (1990), v 60-tych a v prvej polovici 70-tych rokov sa zlikvidovalo mnoho

Krajina v okolí Myjavy – kopanice obklopujú ovocné sady a veľké lány polí (2006).
Foto: Štefan Omasta

kopaničiarskych sídel v horských oblastiach Slovenska (najmä v Slovenskom rudohorí) z dôvodu veľkých zalesňovacích a vodohospodárskych opatrení, cieľom ktorých bolo zlepšiť odtokové pomery oblastí (v okolí tokov Ipľa, Rimavy a Rimavice). Tieto sa uskutočňovali neraz šablónovite a paušálne, bez rešpektovania potrieb kopaničiarskeho osídlenia a bez možnosti ich zachovania. Časť kopaničiarskeho osídlenia zlikvidovali v súvislosti s investičnou výstavbou, ako aj niektorými ďalšími špecifickými aktivitami. Najmä v 50-tych rokoch mnoho obyvateľov prinútili k trvalému odchodu z kopaníc silné ekonomické tlaky v podobe nadmerných (či už naturálnych alebo finančných) odvodov z dopestovanej a dochovanej poľnohospodárskej produkcie.

Obmedzenie výstavby rodinných domov na kopaničiach tiež prispelo k vystahovávaniu najmä mladého obyvateľstva, čím sa zvýšilo zastúpenie obyvateľov vo vyšších vekových kategóriách a znížil podiel detí. Situáciu dokladujú údaje z roku 1980, kedy bol na kopaničiach Myjavskej pahorkatiny podiel obyvateľov v poproduktívnom veku 29,4 % (na Slovensku 16,3 %), kým podiel obyvateľov v predproduktívnom veku iba 12,1 % oproti celoslovenskému priemeru 26,2 % (Lauko, 1985). Malý počet detí viedol ďalej k zrušeniu mnohých malotriednych škôl v podružných ústrediach kopaníc. Tento stav, ako aj absencia detských jasiel a materských škôl, pôsobil v zmysle spätnej väzby na zvýšenú emigráciu predovšetkým mladých ľudí. Počet obyvateľov kopaníc sa na

Hriňovské lazy na úpätí Poľany – krajinná štruktúra so zachovanými terasovitými poličkami (2009). Foto: Štefan Omasta

Slovensku znížil zo 139 067 v roku 1961 na 110 103 v roku 1980. V rámci podoblastí s rozptýleným osídlením, tak ako ich vyčlenil Huba (1989) – Podpolianska, Krupinská, Lučenecká, Rimavskosobotská, Breznianska, Kysucká, Považskobystrická, Žilinská, Oravská, Myjavská, Trenčianska, Novobanská a Valaskobelianska – za sledované obdobie vzrástol počet obyvateľov všade tam, kde sa v podoblasti vyskytuje priemyselné imigračné centrum mestského typu – v Detvianskej oblasti Detva a Hriňová, v Rimavskosobotskej Tisovec, v Breznianskej Brezno, v Kysuckej Čadca, Krásno nad Kysucou a Turzovka, v Myjavskej Myjava a Stará Turá a v Novobanskej Nová Baňa. V ostatných podoblastiach môžeme sledovať pokles počtu obyvateľstva. Za obdobie 1961 – 1991 poklesol počet obyvateľov len vo vidieckych kopaničiarskych obciach približne o 66 500 a vo všeobecnosti platí pravidlo, že čím je kopaničiarska obec vzdialenejšia od aglomerovaných regiónov a centier, tým je pokles výraznejší (Spišiak, 1998). Celkovo za obdobie 1961 – 1980 pribudlo v oblastiach s kopaničiarskym osídlením 5 661 obyvateľov, čo predstavuje nárast na úrovni 1,68 %. Avšak vyššie uvedené hodnoty potvrdzujú celkový pokles počtu obyvateľov na kopaničiarskych na úrovni 20,83 %.

Chalupárstvo a jeho vplyv na kopaničiarske sídla

V dôsledku opúšťania kopaníc obyvateľstvom zostali mnohé sídla neobývané, pričom najmladšie z nich,

založené spravidla v najmenej priaznivom prostredí, zanikajú ako prvé. Takto sa recentná anekuménna v historicky krátkom období premenená na ekumenu stáva opakovane anekuménou, a to v prevrátenom časovom slede v porovnaní s procesom osídľovania a prisvojovania pôdy (Huba, 1989). Niektoré z kopaníc pustnú, iné sa stávajú predmetom záujmu ľudí z miest, ktorí ich kupujú a pretvárajú na rekreačné chalupy. Tak nadobúdajú kopaničiarske sídla po poľnohospodárskej a obytnej funkcii v poradí už tretiu, rekreačnú. I keď väčšina nových majiteľov ponecháva chalupy v hrubých črtách v ich pôvodnom vonkajšom vzhľade, predsa len upravujú interiér, hospodárske budovy, dvory a okolie tak, aby boli vhodné na rekreáciu a spĺňali určité štandardy na bývanie. Ide prevažne o staré domy, ktoré často nedisponujú ani splachovacím WC. V dôsledku toho kopanice prekonávajú okrem funkčných zmien aj

zmeny fyziognomické.

Rozširovanie takejto formy rekreácie dokazujú nasledovné čísla z regiónu ohraňovaného katastrálnym územím Veľkej Myjavy (Myjavy spreď roku 1955, kedy sa od nej odčlenilo šesť obcí). Kým v roku 1990 bolo z celkového počtu 3 423 domov v celom regióne 14,93 % neobývaných, v roku 2001 to bolo už 23,71 % a v roku 2010 až 31,63 %. V obci Polianka, ktorá patrila do bývalého katastrálneho územia Myjavy, je tento podiel až na úrovni 48 % a v rámci všetkých kopaníc Rudníka je to viac ako 51 %, čo znamená, že približne každý druhý dom slúži na rekreáciu (v súčasnosti sa vyskytujú aj kopanice, ktoré už nemajú ani jeden trvalo obývaný dom, zvyšné využívajú chalupári, alebo sú opustené). Tento trend bude pravdepodobne pokračovať.

Súčasný stav a perspektívy rozvoja

Pri hodnotení súčasného stavu a perspektív trvalo udržateľného rozvoja rozptýleného osídlenia možno konštatovať, že tento typ krajiny čaká niekoľko alternatív vývoja. Môže to byť rozvoj a intenzifikácia využívania sídel a okolitej krajiny, stagnácia, resp. konzervácia súčasného stavu, funkčno-fyziognomická transformácia alebo modifikácia, úpadok a pustnutie okolitej krajiny a v krajných prípadoch až zánik sídla (Huba, 1989, 1990).

Tieto alternatívy rozvoja však nemožno aplikovať všeobecne na všetky oblasti rozptýleného osídlenia

na Slovensku a dokonca ani na jednu z vybraných oblastí ako celok. Každá oblasť má svoje špecifiká (či už prírodné podmienky, poľnohospodárske využitie, dopravnú dostupnosť k veľkým centrá, demografické procesy a pod.). Ako sme už spomínali vyššie, prvou funkciou kopaníc bola funkcia poľnohospodárska. Najviac poľnohospodársky využívanou je oblasť Myjavskej pahorkatiny a Bielych Karpát, a to najmä vďaka mierne modelovanému reliéfu, vhodnejšej klíme a nižšej nadmorskej výške. V tejto oblasti mala kolektivizácia poľnohospodárstva a s ňou spojená komasácia najväčší dopad, čo sa odrazilo aj na obraze krajiny. Veľké lány polí často podliehajú pôdnej erózií, ktorá zbavuje pôdu najúrodnejšieho horizontu, a tým sa krajina stáva poľnohospodársky menej produktívnou. V minulosti sa na zvýšenie úrody často používali pesticídy, či umelé hnojivá, ktoré takisto prispievali k devastácii krajiny. V kontraste s touto intenzifikáciou poľnohospodárstva sú niektoré oblasti, kde sa zachoval tradičný spôsob obhospodarovania poľnohospodárskej pôdy, a to často aj s využitím hospodárskych zvierat. Ide napr. o Detviansku laznícku oblasť, ktorá má menej vhodné prírodné podmienky, a ktorú natoľko nepostihli zásahy vlády z čias socializmu. Aj dnes nachádzame pestré zloženie krajinej štruktúry na pomerne malom území a najmä zachované terasovité políčka s mezdami, remízkami a ďalšími prvkami, ktoré boli kedysi také charakteristické pre Myjavskú oblasť.

Veľkým problémom slovenského vidieka, zvlášť kopaničiarskych sídel, je nedostatok pracovných príležitostí, resp. ich nedostatočné ohodnotenie. V druhej polovici 20. storočia mal najvýraznejšie zastúpenie najmä strojársky priemysel (Slovenská armatúra Myjava, Chirana Stará Turá, Podpolianske strojárne Detva, ZTS Hriňová, Slovena Čadca a i.). Tieto podniky už dnes väčšinou neexistujú, po ich transformácii prišli o zamestnanie najmä obyvatelia kopaníc. Aj keď sa v súčasnosti situácia čiastočne zlepšila a zamestnanosť sa aj v týchto regiónoch preorientovala skôr na terciárny sektor, možno konštatovať, že v tejto sfére sa v centrálnych sídlach nevytvára zďaleka toľko pracovných príležitostí, aby mohli uspokojiť požiadavky obyvateľov kopaníc (Lauko, 2004).

S tým úzko súvisí aj fakt, že najmä mladí, vzdelaní ľudia, pre ktorých tu nie je dostatok kvalifikovanej práce, odchádzajú do veľkých miest za lepšími pracovnými príležitosťami a ľahším životom, nakoľko život na kopaničiach a s ním spojená každodenná práca je dnes už málo atraktívna.

* * *

Vývoj kopaníc v budúcnosti môžu ovplyvniť mnohé faktory. Do veľkej miery bude záležať od samotných kopaničiarov, ich aktivít a prístupu k tejto špecifickej forme

osídlenia. Dnes je čoraz preferovanejšie ekologické poľnohospodárstvo, ktoré úzko súvisí s extenzifikáciou výroby. Pozitívnym príkladom takejto formy hospodárenia sú podniky ako Ekotrend Myjava či TBS Stará Turá s agropenziómom v Podkylave. Práve extenzifikácia výroby a znovuzavádzanie pôvodných pestovaných plodín (či už pôvodné druhy pšenice – špalda alebo staré odrody jabloní – myjavská zelenka) môžu zastaviť trendy, ktoré v súčasnosti prevládajú najmä v oblasti Myjavskej pahorkatiny. S vytváraním agropenziómov a obnovovaním malovýroby úzko súvisí rozvoj agroturistiky.

Budúcnosť rozptýleného osídlenia a „prežitie“ kopaníc možno zabezpečiť vhodným prienikom ich všetkých doterajších funkcií. Spolu s využitím miestnych zdrojov, kultúrnych tradícií a remeselných zručností obyvateľov sa tak môže v plnej miere zužitkovať potenciál, ktorý nie je len ekonomický a sociálny, ale aj historický, kultúrny, estetický a environmentálny, a tým zabezpečiť ich trvalo udržateľný rozvoj.

Tento príspevok vznikol s podporou grantového projektu VEGA č. 1/0454/09.

Literatúra

- Hromádka, J.: Všeobecný zemepis Slovenska. Slovenská vlastiveda I. Bratislava : SAVU, 1943, 256 s.
- Huba, M.: O niektorých otázkach genézy a súčasného stavu kopaničiarskeho osídlenia na území Slovenskej socialistickej republiky. Geografický časopis, 1989, 41, 2, s. 138 – 155.
- Huba, M.: O perspektívach kopaničiarskeho osídlenia a kopaničiarskej krajiny na území Slovenskej republiky. Geografický časopis, 1990, 42, 2, s. 113 – 130.
- Lauko, V.: Vývoj a transformácia kopaničiarskeho osídlenia Myjavskej pahorkatiny. Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica, 1985, 25, s. 35 – 52.
- Lauko, V.: Zur Problematik der Einzelhöfe in den slowakischen Karpaten – Entstehung, Transformation, Probleme und Perspektiven der Streusiedlungen in den slowakischen Karpaten. In: Europa regional 12, Leipzig : Leibniz-Institut für Länderkunde, 2004, p. 180 – 188.
- Lukniš, M.: Detvianska kolonizácia v Gemeri. Zemepisný zborník, 1950, 2, 1 – 2, s. 64 – 71.
- Spišiak, P.: Vývoj obyvateľstva v kopaničiarskom osídlení Slovenska. In: Dubcová, A. (ed.): Geografické informácie – Nitra 5, Nitra : Katedra geografie FPV UKF, 1998, s. 18 – 25.
- Verešik, J.: Vidiecke sídla. In: Plesník, P. a kol.: Slovensko 3, Ľud – I. časť. Bratislava : Obzor, 1974, s. 463 – 521.

Mgr. Štefan Omasta, *omasta@fns.uniba.sk*
Katedra regionálnej geografie, ochrany a plánovania krajiny Prírodovedeckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Mlynská dolina B-1, 842 15 Bratislava